

UOT 343.9**ƏMƏLIYYAT-AXTARIŞ FƏALIYYƏTİNİN ƏDALƏTLİ MÜDAFİƏ
HÜQUQUNUN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ YERİ VƏ ROLU**

B.M.ƏSGƏROV
Bakı Dövlət Universiteti
b.askerov63@mail.ru

Təqdim edilən məqalədə cinayət prosesinin qanunçuluq və ədalətli müdafiə hüququ kimi mühüm prinsiplərinin həyata keçirilməsində əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin imkanlarından istifadənin bəzi problemləri araşdırılır.

Əməliyyat-axtarış və prosesual qanunvericiliyin tələblərinə cavab verən əməliyyat materiallarından sübut kimi istifadə edilə bilər ki, bu da öz növbəsində obyektiv olaraq yuxarıda göstərilən prinsiplərin həyata keçirilməsinə xidmət edir.

Müəllifin fikrincə, bu problem ilk növbədə öz həllini əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin gedişində əməliyyat-axtarış qanunvericiliyinin tələblərinə ciddi riayət edilməsində tapır. Çünki bu tələblərə əməl edilməməsi Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin 137-ci maddəsinə əsasən onlardan cinayət prosesində istifadə edilməsini mümkünsüz edir. Məqalədə həmçinin əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə dair bir sıra təkliflər də öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: əməliyyat-axtarış fəaliyyəti, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin nəticələri, əməliyyat-axtarış qanunvericiliyi, cinayət prosesi, qanunçuluq prinsipi, ədalətli müdafiə hüququ

Müasir dövrdə mütəşəkkil cinayətkarlığın “inkışafı” onunla mübarizənin daha səmərəli üsul və vasitələrinin işlənilib hazırlanmasını aktual edir. Göstərilən aspektdə elm və texnikanın, xüsusilə elektrona, o cümlədən nanotexnologiyanın imkanlarından istifadə ön plana çıxsa da ənənəvi mübarizə vasitələrinin də təkmilləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edə, cinayətkarlıqla mübarizəyə öz mühüm töhfəsini verə bilər.

Məlum olduğu kimi, əməliyyat və xüsusi xidmət orqanları tərəfindən qeyri-prosesual formada həyata keçirilən axtarış fəaliyyəti bütün zamanlarda cinayətkarlıqla mübarizənin ən səmərəli vasitəsi kimi çıxış etmişdir və həmin səmərəni bu gün də saxlamaqda davam edir. Təsadüfi deyildir ki, Respublikamızda son illərdə aşkar edilmiş və açılmış cinayətlərin əksəriyyəti cinayət-axtarış fəaliyyətinin payına düşür.

Lakin qeyd etməliyə ki, istənilən hüquqi fəaliyyətin səmərəsi heç də yalnız onun kəmiyyət göstəriciləri ilə müəyyənleşmir. Burada həm də əsas keyfiyyət göstəricisi kimi çıxış edən qanunçuluğa riayət ön plana çıxır. Qanunçuluğa riayət olunmasının əsas göstəricilərindən biri də cinayət-axtarış və prosessual fəaliyyətin obyektı olan şəxslərin müdafiə hüququnun yetərinə təmin olunmasından ibarətdir.

Məlumdur ki, sovet cinayət-mühakimə icraatında şəxsin özünü müdafiə etmək hüququ deklarativ xarakter daşıyırdı. Əslində bu vəzifənin həlli də digər vəzifələr kimi hakimin üzərinə qoyulur, şübhəli və təqsirləndirilən şəxsin özünü müdafiəsi üçün geniş imkanlar nəzərdə tutulmurdu. 1999-cu ildə qəbul olunmuş Cinayət-Prosessual Məcəlləsi, bütün istiqamətlərdə olduğu kimi, ədalətli müdafiə hüququnun təmin edilməsi sahəsində də ciddi dəyişiklikləri özündə əks etdirir. Hər şeydən əvvəl, onu qeyd etmək lazımdır ki, cinayət-mühakimə icraatının forma və prinsipləri, məqsəd və vəzifələri ciddi dəyişikliyə uğramışdır. Cinayət-mühakimə icraatında özünümüdafiə hüququnun təmin edilməsi cinayət prosesinin prinsipi statusuna qaldırılmışdır.

Azərbaycan Respublikası CPM-in 19-cu maddəsində göstərilir ki, təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və ya məhkəmə zərərçəkmiş, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxslərin keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququnu təmin etmək üçün tədbirlər görməlidir. Deməli, müdafiə hüququnun təmin edilməsi səlahiyyətli şəxslərə – təhqiqatçıya və müstəntiqə, prokurora və məhkəməyə həvalə olunmuşdur ki, bu da təsadüfi deyildir. Cinayət təqibinin aparılması birinci üç subyektin üzərinə düşür, məhkəmə isə həmin fəaliyyətə nəzarət etmək səlahiyyətinə malikdir. Fikrimizcə, bu, ədalətli müdafiə hüququnun təmin edilməsi kimi qiymətləndirilməlidir. Azərbaycan Respublikası CPM-in 19.2-ci maddəsində deyilir: “Cinayət prosesini həyata keçirən orqan zərərçəkmiş şəxs (xüsusi ittihamçı), mülki iddiaçı və ya onun qanuni nümayəndəsi, şübhəli, yaxud təqsirləndirilən şəxsin qanuni nümayəndəsi, habelə mülki cavabdeh cinayət prosesi gedişində özlərinin dəvət etdiyi nümayəndənin hüquqi yardımından istifadə etmək hüququnu gözləməlidir”. Maddənin məzmunundan görüldüyü kimi, qanun cinayət təqibi iştirakçılarının peşəkar hüquqi yardımdan istifadə etmək hüququnu tanıyır və bunun təmin edilməsini də yuxarıda sadalanan subyektlərin üzərinə qoyur. Müdafiə hüququnun keyfiyyətli olması, yəni peşəkar şəxslər tərəfindən həyata keçirilməsi onun reallığını təmin edir.

Bundan başqa, zərərçəkmiş şəxsin və ya şahidin dindirilməsi zamanı cinayət prosesini həyata keçirən orqanın həmin şəxslərin nümayəndə qismində dəvət etdikləri vəkilin onların yanında olmasını qadağan edə bilməz. Məlumdur ki, müdafiə hüququnun təmin edilməsi uyğun informasiya təminatı tələb edir. Cinayətdən zərər çəkmiş şəxs və ya onun şahidləri, bir qayda

olaraq cinayətin halları barədə zəruri məlumatlara malik olurlar. Lakin həmin məlumatlardan peşəkarcasına və məqsədyönlü şəkildə istifadə etmək vərdişlərinə malik olurlar. Ona görə də zərərçəkmiş və ya şahidin istənilən vaxt peşəkar vəkil yardımından yararlanma bilmək hüququna malik olması onların ədalətli şəkildə özünü müdafiə hüququnu həyata keçirməyə imkan verir.

Şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin özünü müdafiə hüququnu səmərəli şəkildə həyata keçirə bilməsi üçün Azərbaycan Respublikası CPM-in 19.4.-cü maddəsi daha geniş imkan və vasitələr nəzərdə tutur. Həmin maddəyə görə cinayət prosesini həyata keçirən orqan şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin aşağıdakı hüquqlarını təmin etməlidir:

- tutulduğu, həbsə alındığı və ya müvafiq olaraq şübhəli şəxs qismində birinci dindirməyədək, yaxud təqsirləndirilən şəxsə ittiham elan edildiyi andan müdafiəçinin yardımından istifadə etmək;

- onlara hüquqlarını izah etmək;

- öz müdafiəsini hazırlamaq üçün kifayət qədər vaxt vermək və imkan yaratmaq;

- şəxsən və ya özünün seçdiyi müdafiəçi vasitəsi ilə müdafiə olunmaq, yaxud müdafiəçinin haqqını ödəmək üçün kifayət qədər vəsaiti olmadıqda, pulsuz hüquqi yardım almaq;

- onların əleyhinə ifadə vermiş şahidləri məhkəmə istintaqı zamanı dindirmək.

Cinayət prosesini həyata keçirən orqan qanunla müəyyən edilmiş hallarda şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin qanuni nümayəndəsini prosesə cəlb etməlidir. Şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin müdafiəçisinin və ya qanuni nümayəndəsinin prosesdə iştirakı onların hüquqlarını məhdudlaşdırma bilməz.

Göründüyü kimi, ədalətli müdafiə hüququ bir sistem kimi çıxış edir və həmin sistemin əsasını uyğun prinsiplər təşkil edir. Belə mühüm prinsiplər sırasında təqsirsizlik prezumpsiyasını da göstərmək olar. Azərbaycan Respublikası CPM-in 21-ci maddəsinə görə “Cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən hər bir şəxs onun təqsiri bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş qaydada sübuta yetirilməyibsə və bu barədə qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmənin hökmü yoxdursa, təqsirsiz sayılır”. Şəxsin təqsirli olduğuna birbaşa və ya dolayı şübhələr olduqda da onun təqsirli bilinməsinə yol verilmir. Təqsirsizlik prezumpsiyası özündə həm də uyğun hüquqi aksiomanı ehtiva edir [11, s.243]. Belə ki, Azərbaycan Respublikası CPM-in müddəalarına uyğun şəkildə müvafiq hüquqi prosedura daxilində ittihamın sübuta yetirilməsində aradan qaldırılması mümkün olmayan şübhələr təqsirləndirilən və ya şübhəli şəxsin xeyrinə həll edilir. Həmçinin cəza və cinayət-prosessual qanunlarının tətbiqində aradan qaldırılmamış şübhələr də onun xeyrinə həll olunmalıdır.

Hüquq nəzəriyyəsinə məlum olduğu kimi, hüququn prinsipləri obyektiv qanunauyğunluqları ifadə edir və bilavasitə özünürealizə mexanizminə malik olmur. Həmin qanunauyğunluqlar əksər fəaliyyət sahələrində təzahür etdiyindən, onların realizəsi uyğun hüquq sahələrinin normaları tərəfindən təmin edilir. Belə realizənin qaydaları prinsiplərin ifadə etdiyi qanunauyğunluqlarla ziddiyyət təşkil etməməlidir.

Həmin prinsiplərin, o cümlədən ədalətli müdafiə hüququnun realizəsi əsasən cinayət-prosessual hüquq normaları vasitəsi ilə həyata keçirilsə də, həmin prosesdə əməliyyat-axtarış hüququnun normaları da mühüm rol oynayır. Lakin əməliyyat-axtarış fəaliyyəti (bundan sonra – ƏAF) uzun illər ərzində cinayət-prosessual fəaliyyətin tərkib elementi kimi qiymətləndirildiyindən qeyd olunan problem müstəqil tədqiqat obyektinə olmamışdır.

Ədalətli müdafiə və təqsirsizlik prezumpsiyası prinsiplərinin məzmunundan görüldüyü kimi, hər iki prinsipin realizəsi sübut etmə prosesi ilə bilavasitə bağlıdır. Sübut etmə prosessual formada, Azərbaycan Respublikası CPM ilə müəyyən edilmiş vasitələr və prosessual subyektlər tərəfindən həyata keçirilir. Ancaq sübut etmənin məzmununu araşdırılan cinayət işinin halları ilə bağlı olan informasiya və məlumatlar təşkil edir və onların aşkar olunması, qeyd edilməsi və götürülməsi heç də həmişə prosessual üsul və vasitələrlə həyata keçirilmir.

Təcrübədən məlum olduğu kimi, sübut etmənin informasiya bazasının yaradılmasında əməliyyat-axtarış fəaliyyəti mühüm rol oynayır. Ancaq ƏAF-ın imkan və nəticələrindən prosessual sübut etmədə istifadə halları sovet dönməsində olduğu kimi qeyri-leqal şəkildə həyata keçirilmir. 1999-cu ildə qəbul edilmiş “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu və Azərbaycan Respublikasının CPM-i əməliyyat-axtarış tədbirlərinin tətbiqi və onun nəticələrindən prosessual sübut etmədə istifadə ilə bağlı halları tənzimləyən normaları özündə əks etdirir. Ona görə də cinayət prosesində ədalətli müdafiə hüququnun təmin edilməsində əməliyyat-axtarış qanunvericiliyinin imkanlarının tədqiqi aktual və müstəqil əhəmiyyət kəsb edir.

ƏAF-ın ədalətli müdafiə hüququnun təmin edilməsində mühüm rol malik olması təsadüfi olmayıb, cinayət-prosessual fəaliyyətlə əməliyyat-axtarış fəaliyyəti arasındakı funksional qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğundan irəli gəlir. Belə əlaqənin mövcudluğu isə hər iki fəaliyyətin eyni təsir obyektinə (cinayətkar fəaliyyətə) malik olmasından qaynaqlanır. “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” qanunun 1-ci maddəsinin II bəndində deyilir: “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti insan həyatını, sağlamlığını, hüquq və azadlıqlarını, hüquqi şəxslərin qanuni mənafələrini, dövlət sirlərini, habelə milli təhlükəsizliyi cinayətkar qəsdlərdən müdafiə etmək məqsədilə həyata keçirilir”. Görüldüyü kimi, sosial-hüquqi fəaliyyətin bir növü olan ƏAF-ın əsas

təsir obyektini kimi cinayətkar fəaliyyət çıxış edir. Qanunverici tərəfindən ƏAF qarşısında qoyulan vəzifələrin siyahısı da dediklərimizi təsdiq edir. Həmin maddədə daha sonra göstərilir ki, ƏAF-ın vəzifələri:

- 1) hazırlanan və törədilən cinayətlərin qarşısının alınması;
- 2) törədilmiş cinayətlərin aşkar edilməsi və açılması;
- 3) cinayətləri hazırlayan, törədən və ya törətmiş şəxslərin müəyyən edilməsi;

- 4) məhkəmə, istintaq və təhqiqat orqanlarından gizlənən, cəza çəkməkdən boyun qaçıran və ya itkin düşən şəxslərin axtarılması;

- 5) naməlum meyitlərin şəxsiyyətinin müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Hər bir vəzifənin məzmunu, demək olar ki, cinayət mühakimə icraatı ilə əlaqəlidir. Naməlum meyitlərin şəxsiyyətinin müəyyən edilməsi heç də həmişə kriminalla əlaqəli olmasa da, bir qayda olaraq, faktla bağlı cinayət təqibinin başlanmasına səbəb ola bilər. Əksər hallarda isə məhz əməliyyat məlumatları əsasında məsələyə qəti aydınlıq gətirmək mümkün olur.

Ola bilsin ki, belə yaxın məqamlara malik olmasına görə bir sıra postsovet ölkələrində (məsələn, Ukrayna, Qazaxstan) ƏAF ilə cinayət-prosessual fəaliyyət arasında demarkasiya xəttinin aradan qaldırılması istiqamətində qanunvericilik səviyyəsində cəhdlər edilməkdədir. Göstərilən dövlətlərin prosesual qanunvericiliyində istintaq hərəkətləri aşkar və qeyri-aşkar kimi iki qrupa ayrılır. Bəzi müəlliflər isə tələsərək belə yenilikləri artıq ƏAF ilə cinayət prosesi arasındakı forma fərqi (aşkar və qeyri-aşkar) aradan qaldırılması kimi qiymətləndirirlər [9].

Qeyd edək ki, qeyri-aşkar formada həyata keçirilən bir sıra istintaq hərəkətləri Azərbaycan və digər postsovet dövlətlərinin də qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuşdur (poçt, teleqraf və digər göndərişlərin üzərinə həbs qoyulması, telefon və digər qurğularla aparılan danışıqların, rabitə və digər texniki vasitələrlə ötürülən məlumatların və ya başqa məlumatların ələ keçirilməsi və s.).

Fikrimizcə, bəzi istintaq hərəkətləri üçün qeyri-leqal formanın nəzərdə tutulması qanunvericinin göstərilən fəaliyyət növləri arasında sərhəd xəttinin götürülməsi istəyindən deyil, həmin istintaq hərəkətlərinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən irəli gəlir.

Əlavə olaraq qeyd etmək istərdik ki, cinayət-axtarış və prosesual fəaliyyət növlərinin cinayət mühakimə icraatı çərçivəsində qovuşmasının mümkünlüyü mövcud peşəkar və elmi hüquq düşüncəsinin, hüquq mədəniyyətinin inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

Yalnız hüquqi sistemin hüquqiliyinin əsas determinantı olan bu elementlərin yüksək inkişaf səviyyəsi istər cinayət-axtarış, istərsə də cinayət-prosessual fəaliyyət çərçivəsində qanunçuluğun və ədalətli müdafiə hüququnun təmin edilməsinin əsas təminatçısı kimi çıxış edə bilər.

ƏAF-ın gedişində əldə olunan məlumatların əksər hissəsi birinci növbədə təhqiqat və istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarına ünvanlanır ki, bu da cinayət-mühakimə icraatının məqsəd və vəzifələrinin həyata keçirilməsinə xidmət edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 125-ci maddəsinin VII bəndinə görə məhkəmə icraatı obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsini təmin etməlidir.

Böyük Azərbaycan mütəfəkkiri N.Tusin in fikrincə isə, *ədalət hər bir halda həqiqətin düz ortasında olur* [2, s.9]. Deməli, ədalətli müdafiə hüququnun təmin edilməsi də araşdırılan cinayət işi üzrə obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsindən bilavasitə asılıdır. Məsələn, Azərbaycan Respublikası CPM-in 42-ci maddəsində göstərilir ki, məhkəmə baxışı nəticəsində təqsirləndirilən şəxsə qarşı irəli sürülmüş cinayətin törədilməsində onun təqsirsizliyini təsdiq edən bəraət hökmü aşağıdakı hallarda çıxarılır:

- cinayət hadisəsi olmadıqda;
- əməldə cinayət tərkibi olmadıqda;
- cinayətin törədilməsinə aidiyyəti olmadıqda;
- təqsirliliyi sübuta yetirilmədikdə.

Ədalətli müdafiə hüququnun təzahürü olan bəraət institutunun yuxarıda göstərilən əsaslarının müəyyənləşdirilməsi yalnız obyektiv və qərərsiz, tam və hərtərəfli cinayət təqibinin aparılması zamanı mümkün olur. Heç şübhəsiz ki, prosessual qanunun tələblərinə riayət olunması ilə yanaşı, həmin əsasların müəyyən edilməsi üçün zəruri informasiya təminatı da tələb olunur. Belə təminatın səviyyəsi isə ƏAF-dan bilavasitə asılıdır. Təsadüfi deyildir ki, bir çox alimlər ƏAF-ın mövcudluğunun müstəqil əhəmiyyət daşımadığını qeyd edərək göstərilər ki, o, cinayət mühakimə icraatının məqsəd və vəzifələrinin həyata keçirilməsinə xidmət edir [5, s.33]. İ.Demidov yazır ki: “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti cinayət prosesi ilə möhkəm əlaqəyə malik olmazsa, cinayətkarlıqla mübarizənin vəzifələrini həll edə bilməz. ƏAF-ın cinayət prosesinə münasibətdə köməkçi rol oynaması da məhz elə bunda ifadə olunur” [6, s.34]. Başqa sözlə desək, ƏAF müstəqil şəkildə cinayətkarlıqla mübarizə aparmaq iqtidarında deyildir. Bu fikir paradoksal səslənsə də, çox da dərinliyinə varmadan (mürəkkəb olduğu üçün) qeyd etmək istərdik ki, belə “acizlik” ƏAF-ın təbiətindən yox, hüququn fundamental prinsiplərinin cinayət-mühakimə icraatında dəqiq realizə edilməsi zərurətindən qaynaqlanır. İ.M.Rəhimov haqlı olaraq qeyd edir ki, cinayətin törədilməsi cəmiyyətə qarşı edilmiş birinci pislkdirsə, cinayətkarın ədalətsiz cəzalandırılması ikinci pislkdir. Cəza ədalətli pislük kimi çıxış etməlidir. Çünki ədalət cəzanın mahiyyətinin əxlaqi başlanğıcıdır [1, s.147].

ƏAF-ın spesifik forma və metodlara malik olması hüququn ideyası üçün də təhlükə yarada bilər. Bu təhlükə həddən ziyadə realdır (yaxın keç-

miş olan sovet dönəmi bunu əyani şəkildə təsdiq edir) və həmin təhlükəni yalnız cinayət prosesi vasitəsilə neytrallaşdırmaq mümkündür. Ona görə də ƏAF, bir qayda olaraq prosessual fəaliyyətə tabeli şəkildə həyata keçirilir.

Məlum olduğu kimi, ƏAF-ın nüvəsini əməliyyat-axtarış tədbirləri (bundan sonra – ƏAT) təşkil edir. Həmin tədbirlərin həyata keçirilməsi əsaslarını məhkəmə və istintaq orqanlarının və əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin səlahiyyətli subyektlərinin qərarları təşkil edir. Bu qərarlardan hər hansı birinin çıxarılması üçün aşağıda göstərilən hallardan biri və ya bir neçəsi mövcud olmalıdır:

- başlanmış cinayət işinin mövcud olması;
- cinayət işinin başlanmasına kifayət qədər əsaslar olmasa da, cinayəti hazırlayan, törədən və ya törətmiş şəxs barəsində etimad doğuran, məlum və qərəzsiz mənbədən məlumat daxil olduqda;
- dövlət təhlükəsizliyinə və ya müdafiə qabiliyyətinə təhlükə yaradan hadisə baş verdikdə, yaxud onun qarşısı alındıqda;
- şəxs məhkəmə, istintaq və təhqiqat orqanından gizləndikdə, cəza çəkməkdən boyun qaçırdıqda, yaxud itkin düşdükdə;
- naməlum meyit aşkar edildikdə.

Fikrimizcə, qanunvericinin məntiqi ondan ibarətdir ki, insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi, cinayətkarlıqla mübarizənin mühüm səmərəli vasitələrindən biri kimi çıxış edən ƏAF-ın həyata keçirilməsi sırf hüquqi müstəvidə olsun. Əks halda, onun səmərəsi heçə enmiş olar. Belə ki, əməliyyat-axtarış tədbirləri ƏAF-ı tam əhatə etməsə də, onun əsas məzmununu təşkil edir və cinayət mühakimə icraatında da həmin tədbirlərin nəticələrindən istifadə olunur və Azərbaycan Respublikası CPM-də və “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” qanunda bunun prosedur qaydası müəyyən edilmişdir.

Cinayət təqibi orqanı ilə əməliyyat-axtarış orqanı arasındakı funksional qarşılıqlı əlaqə məhkəməyə qədərki icraatın hər bir mərhələsində mövcud ola bilər. Təbii ki, qarşılıqlı əlaqə hər bir halda informasiya mübadiləsi ilə müşayiət olunur. Bir çox hallarda isə əməliyyat məlumatları cinayət işinin başlanmasının səbəbi qismində çıxış edir. Mövcud qanunvericilikdə bu barədə düzünə göstəriş olmasa da, təcrübədə bir çox hallarda cinayət işi başlamaq üçün mövcud olan əsasların əməliyyat orqanı vasitəsi ilə yoxlanılması zərurəti yaranır.

Azərbaycan Respublikası CPM-in 204-208-ci maddələrində sadalanan səbəblər özündə uyğun cinayət tərkibinin əlamətlərini əks etdirməlidir. Ancaq daxil olan məlumatlar heç də həmişə dolğun olub, cinayət işi başlamaq üçün kifayət etmir. Belə hallarda natamam, qeyri-müəyyən məlumatlar prosessual və ya əməliyyat-axtarış vasitələri ilə yoxlanılaraq dəqiqləşdirilir. Cinayətin əlamətləri haqqında ilkin məlumatların mənbələri kimi çıxış edən

bu səbəb və əsasların müəyyən olunmuş formada təzahürü (yazılı və ya şifahi) cinayət təqibi orqanı üçün onlara reaksiya vermək vəzifəsi yaradır.

AR CPM-in 207.1.2-ci maddəsinə görə zəruri hallarda törədilmiş və ya hazırlanan cinayət haqqında məlumat (aşkar cinayətlər istisna olmaqla) alındıqdan sonra üç gün müddətində, bu mümkün olmadıqda isə 10 gün müddətində cinayət işinin başlanması üçün əsasların kifayət qədər olmasına dair ilkin yoxlama aparılmalıdır. Qeyd etdiyimiz kimi, əsas yoxlama vasitəsi kimi əməliyyat-axtarış tədbirlərindən istifadə olunur. Belə yoxlama təhqiqat orqanı (əməliyyat bölməsi) bilavasitə özü cinayətin törədilmə faktını aşkar etdikdə də mümkündür (AR CPM-in 208-ci maddəsi).

Beləliklə, prosesual qaydada cinayət təqibini başlamaq həm cinayət törətməkdə şübhəli bilinən şəxslərin, həm də cinayətdən zərər çəkmiş şəxslərin mənafeələrini müdafiə mexanizminin işə düşməsi üçün ilkin təkan kimi çıxış edir və burada əməliyyat-axtarış məlumatları olduqca mühüm rol oynayır. Ona görə də yaxşı olardı ki, AR CPM-də prosesual və əməliyyat-axtarış fəaliyyətləri arasındakı əlaqələr daha sistemli, dəqiq və ardıcıl şəkildə tənzimlənmə idi.

Nəzərə almaq lazımdır ki, əməliyyat-axtarış məlumatları prosesual sübut etmə zamanı da mühüm rol oynayır. Bəzi alimlərin fikrinə görə, cinayətin əlamətlərini heç də həmişə prosesual vasitələrlə aşkar etmək mümkün olmur və bu zaman yaranmış informasiya qıtlığını əməliyyat-axtarış metod və vasitələri ilə aradan qaldırmaq mümkün olur. Ona görə də qanunverici hazırlanan, törədilən və ya törədilmiş cinayətlər barədə daxil olmuş məlumatların yoxlanması tələbini nəzərdə tutsa da, onu neçə yoxlamağın qayda və üsullarını ətraflı təsvir etmir. Çünki prosesual forma belə yoxlamanın qısa zaman kəsiyi ərzində və səmərəli şəkildə aparılmasına mane olur [7, s.302].

Həqiqətən də, prosesual forma törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlə bağlı həyata keçirilən dərk etmə fəaliyyətinin çevikliyinə təsir edir. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, sübut etmə prosesinin sürətləndirilməsi cinayət mühakimə icraatının prinsiplərinin, o cümlədən ədalətli müdafiə hüququnun realizəsinə təhlükə yaratmamalıdır. Əks halda, istər əməliyyat-axtarış, istərsə də cinayət-prosesual fəaliyyət öz səmərəsini itirmiş olar. Çünki qanunçuluğun qeyri-qanuni yolla müdafiəsi və bərpası obyektiv olaraq qeyri-mümkündür.

ƏAF-ın nəticələri ayrı-ayrı istintaq hərəkətlərinin aparılmasında daha çox istifadə olunur. Əməliyyat məlumatları mötəbər olduqda istintaq hərəkətlərinə hazırlıq daha səmərəli ola bilər. Məsələn, dolğun əməliyyat məlumatları dindiriləcək şəxsin psixoloji portretini daha dəqiq müəyyənləşdirməyə və psixoloji təmasın qurulmasına kömək edə bilər. Ancaq həmin məlumatlardan sui-istifadə hallarına yol verməmək üçün ƏAF-ın nəticələri

cinayət işinin materiallarında əks olunmalıdır (məsələn, şəxsi onun həyat tərzini, fəaliyyəti və s. barədə məlumatlarla qarxudaraq ona qeyri-qanuni psixoloji təzyiq göstərmək).

Bundan başqa, ƏAF-ın nəticələri şahidlərin dindirilməsinin əsaslarını müəyyənləşdirmək üçün də istifadə oluna bilər. Belə ki, nə köhnə, nə də qüvvədə olan AR CPM şahidləri dindirməyin əsaslarını dəqiq müəyyənləşdirmir. Odur ki, bir çox hallarda cinayət işi barədə heç bir məlumata malik olmayan şəxsləri dindirməklə istintaqın tam və hərtərəfli aparılması görünüşünü yaratmağa cəhdlər edilir. S.A.Şeyferin apardığı tədqiqatlara görə, şahidlərin dindirilməsinin 60%-dən çoxunda istintaq üçün heç bir yararlı məlumat alınmamışdır [12, s.61]. Təbii, belə yalançı görüntü yaratmaq cəhdləri istintaq üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən vaxtın boşuna itirilməsinə səbəb olur, cinayət işinin həcmi lazımsız protokolların hesabına artır.

Şübhəsiz ki, cinayətin bilavasitə şahidi olmuş şəxsləri ƏAF vasitələri ilə aşkar etmək daha səmərəli olur. Bunun üçün müstəntiqin vaxtında (təsadüfi adamları dindirmək əvəzinə) əməliyyat-axtarış orqanı ilə qarşılıqlı əlaqə yaratması öz müsbət tövfiqini verə bilər.

ƏAF nəticələri axtarış kimi mühüm istintaq hərəkətinin hazırlanması və aparılmasında da istifadə oluna bilər. Məlum olduğu kimi, bu istintaq hərəkəti bir çox hallarda təxirəsalınmaz şəkildə həyata keçirilir və vətəndaşların konstitusion hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması ilə müşayiət olunur. Ona görə əməliyyat-axtarış məlumatları əsasında həmin istintaq hərəkətinin həyata keçirilməsinin mümkünlüyü alimlər tərəfindən birmənalı qarşılanmır. Məsələn, hüquq ədəbiyyatında belə bir fikir mövcuddur ki, axtarış yalnız sübutların əsasında həyata keçirilə bilər. Bu zaman əməliyyat məlumatları yalnız həmin sübutların qiymətləndirilməsində istifadə edilə bilər. Prosesual sübut olmadan yalnız əməliyyat məlumatına əsaslanaraq axtarış aparmaq vətəndaşların hüquq və azadlıqları sferasına qanunsuz müdaxilələrə meydan açar.

R.S.Belkin isə əksinə, qeyd edir ki, axtarış, əgər müstəntiq onları yetərli hesab edərsə, istənilən məlumatın əsasında aparıla bilər [3, s.572].

Fikrimizcə, müəlliflərin heç biri ilə birmənalı şəkildə razılaşmaq olmaz. Ən azından ona görə ki, AR CPM-in 243.3-cü maddəsi buna imkan vermir. Axtarış təxirəsalınmaz hallarda məhkəmənin qərarı olmadan da həyata keçirilə bilər. Göstərilən maddənin məzmununa görə, şəxsiyyət və ya dövlət hakimiyyəti əleyhinə cinayətin törədilməsinə və ya həmin cinayətin törədilməsinə hazırlığın aparılmasına dəlilət edən əşya və ya sənədlərin yaşayış yerində gizlədilməsinə; şəxsiyyət və ya dövlət hakimiyyəti əleyhinə cinayəti hazırlayan, törədən, törətmiş, azadlıqdan məhrum etmə və ya həbs yerlərindən, yaxud mühafizə altından qaçmış şəxsin yaşayış yerində gizləndiyini; yaşayış yerində insan meyitinin (meyit hissələrinin) olmasını; ya-

şayış yerində insanın həyat və ya səhhəti üçün real təhlükə olduğunu güman etməyə əsas verən “dəqiq məlumat” olduqda müstəntiq axtarışı təxirəsalınmaz şəkildə məhkəmənin qərarı olmadan həyata keçirə bilər. Göründüyü kimi, qanunverici “sübut” ifadəsindən deyil, “dəqiq məlumat” ifadəsindən istifadə etmişdir. Məlumatın mötəbərliyini qiymətləndirmək isə müstəntiqin ixtiyarına buraxılmışdır. Bizə belə gəlir ki, bəzi dəqiqləşdirmələr etməklə qanunvericinin mövqeyi ilə razılaşmaq olar. Çünki qüvvədə olan prosesual qanun cinayətkarlıqla mübarizədə əməliyyat-axtarış orqanlarının imkanlarından istifadə etməyə imkan verir. Ancaq həmin imkanlardan sui-istifadə hallarını neytrallaşdırmaq üçün axtarış, yaxud hər hansı digər istintaq hərəkətinin hazırlanmasında və aparılmasında istifadə olunan əməliyyat məlumatları cinayət işinin materiallarında öz əksini tapmalıdır. Belə olarsa, hüquq və azadlıqları pozulmuş şəxsin müdafiə hüquqlarını realizə etməsi üçün imkan yaranar, yəni əsassız müdaxilənin səbəbkarını müəyyənləşdirmək mümkün olar.

Məlum olduğu kimi, ƏAF nəticələri cinayət prosesi orqanlarına raport (təqrir) formasında təqdim olunur. Bir çox hallarda həmin raporta ƏAT vasitəsilə əldə olunmuş audio və videoyazılar əlavə olunur ki, bunların da əsasında cinayət-prosessual qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq prosesual sübutlar formalaşdırıla bilər. Göstərilən informasiya daşıyıcıları əməliyyat məlumatları əsasında formalaşdırılacaq sübutların mümkünlüyünün, aidiyyətinin, mötəbərliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Lakin E.Qalyaşına hesab edir ki, elm və texnikanın sürətli inkişafı nəticəsində rəqəmsal audio-video fonogramların montaj edilməsi istiqamətində müxtəlif kompüter proqramları meydana çıxdığından, onun fikincə, rəqəmsal informasiya daşıyıcılarının cinayət prosesi orqanına əslinin deyil, yalnız sürətinin təqdim olunması həmin daşıyıcılarda əks olunmuş məlumatların saxtalaşdırılması imkanlarını genişləndirir. “Belə ki, kompüter qrafikası və nitq sintezinin müasir texnologiyası multiplikasiya, uydurma, imitasiya və s. kimi intellektual saxtalaşdırma üsullarının köməyi ilə süni sübutlar hazırlamağa imkan verir” [4, s.91].

Araşdırmamız göstərir ki, müəllifin narahatlığı əsaslı olub, digər müəlliflər tərəfindən də bölüşdürülür. Məsələn, N.A.İvanov göstərilən problemlə bağlı təklif edir ki, həyata keçirilmiş ƏAT-ın nəticələrini əks etdrən sənədlərdə mütləq şəkildə informasiya daşıyıcısını (kompakt disk, fləş-kart və digər elektron informasiya daşıyıcıları) xarakterizə edən məlumatlar, onların seriya nömrəsi də daxil olmaqla qeyd olunsun. Belə informasiya daşıyıcısına əslin surəti köçürülməzdən əvvəl onun boş olması faktı müəyyənləşdirilərək raportda qeyd olunmalıdır [8, s.25].

İstinad etdiyimiz müəlliflər rəqəmsal materialların saxtalaşdırılması faktlarını uyğun məhkəmə ekspertizaları vasitəsilə müəyyənləşdirməyin

çətin, bəzən isə qeyri-mümkün olduğunu göstərsələr də, hesab edirik ki, həmin informasiya daşıyıcılarında əks olunmuş məlumatlardan prosesual sübutetmədə istifadə praktikası davam etməlidir. Çünki rəqəmsal materiallar ƏAF nəticələrinin mötəbərliyini təmin etməyin ən etibarlı vasitələrindən biridir. İnkişaf etməkdə olan kompüter-texniki ekspertizalar isə tədricən rəqəmsal informasiyanın saxtalaşdırılmasının müəyyənləşdirilməsi metodikasının işlənilməsi üçün hazırlanması istiqamətində öz töhfəsini verəcəkdir. Şübhəsiz ki, ƏAF nəticələrinin cinayət prosesi orqanlarına təqdim olunmasını tənzimləyən normativ-hüquqi aktın qəbul edilməsi, “Dövlət sirri” haqqında qanuna bəzi zəruri dəyişikliklərin edilməsi prosesual sübutetmədə ƏAF materiallarından istifadə ilə bağlı meydana gələn problemlərin aradan qaldırılmasına müsbət təsir göstərəcəkdir (hesab edirik ki, ƏAT-ın nəticələrinin əks olduğu informasiya daşıyıcılarının əslinin cinayət prosesi orqanlara təqdim olunması ilə bağlı qadağa aradan qaldırılmalı və belə təqdimetmənin proseduru müəyyənləşdirilməlidir).

ƏAF nəticələrinin cinayət prosesi orqanlarına təqdim olunması qaydalarını tənzimləyən qanunqüvvəli aktın qəbul olunması zərurəti qüvvədə olan CPM-də mövcud boşluqlarla diktə olunur.

RF prosesual qanunvericiliyində mövcud olan analogi boşluqlardan bəhs edən S.B. Rossinski haqlı olaraq yazır: “Cinayət işləri üzrə sübutetmədə ƏAF nəticələrindən istifadə edilməsi o dərəcədə geniş yayılmışdır ki, hüquq-mühafizə orqanı əməkdaşları buna adi bir şey kimi baxırlar. Hazırkı vəziyyətdə ƏAF materialları əsasında sübutların formalaşdırılması praktikası isə onları əməliyyat-axtarış qanunvericiliyi normalarına uyğun olaraq cinayət işi materiallarına əlavə etməkdən ibarətdir. Hüquq tətbiqetmə qərarlarında isə təhqiqatçı, müstəntiq və hakimlər ƏAF materiallarına tam hüquqlu sübutlar kimi istinad edirlər” [10, s.113]. Fikrimizcə, əlavə şərhə ehtiyac yoxdur. Bizim üçün tamamilə tanış praktikadır.

Beləliklə, demək olar ki, ƏAF və uyğun qanunvericilik cinayətkarlıqla mübarizəyə real yardım imkanlarına malikdir. Həmin imkanlar, hər şeydən əvvəl, informasiya təminatında ifadə olunur. Azərbaycan Respublikası CPM-in tələblərinə cavab verdikdə bu məlumatlardan həm şübhəli və təqsirləndirilən şəxsin, həm də cinayətdən zərərçəkmiş şəxslərin hüquq və mənafeələrinin müdafiəsində istifadə edilə bilər. Bizə belə gəlir ki, əməliyyat məlumatlarından daha səmərəli istifadə etmək üçün “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” qanunda bəzi dəyişikliklər (məsələn, nəzarətlə bağlı) edilməli və ƏAF-ın nəticələrinin cinayət təqibi orqanlarına təqdim edilməsi qaydalarını tənzimləyən qanunqüvvəli idarədaxili aktın qəbul edilməsinə ehtiyac vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Rəhimov İ.M. Cəzanın əxlaqiliyi haqqında. - Bakı: Şərq-Qərb. - 2014. - 320 s.
2. Şərq mütəfəkkirlərinin kəlamları. Bakı, 2008.
3. Белкин Р.С. Криминалистика: Учебник для вузов / Под ред. Р.С.Белкина. – Москва: Норма-Инфра. 1999. 990 с.
4. Галяшина Е.И. Материалы аудио- и видеозаписи как результаты ОРД: проблемы судебно-экспертного обеспечения проверки доказательств // Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского. - 2015. - № 2. - с. 91-96.
5. Гапанович Н.Н., Мартинович И.И. Основы взаимодействия следователя и органа дознания при расследовании преступлений: учебное пособие. - Минск: БГУ, - 1983. - 104 с.
6. Демидов И. Оперативно-розыскная деятельность и уголовный процесс // Законность, - 1993.- №8.
7. Зажицкий В.И. Результаты оперативно-розыскной деятельности в уголовном судопроизводстве. - СПб.: Изд-во Р.Асланова «Юридический центр прессы». - 2006. - 449 с.
8. Иванов Н.А. О хранении цифровых доказательств в наблюдательном производстве // Судебная экспертиза. - № 1 (21). - 2010. - с. 24–29.
9. Колосович М.С. Интеграция оперативно-розыскной и уголовно-процессуальной деятельности в законодательстве некоторых государств постсоветского пространства: современное состояние и перспективы развития // Вестник Московского университета МВД России. - №5, - 2016. - с.151-156.
10. Россинский С.Б. Результаты ОРД нужно признавать доказательствами по уголовному делу? // Судебная власть и уголовный процесс. - 2018. - № 2. - с. 113-117.
11. Перевалов В.Д. Теория государства и права: учебник и практикум для бакалавриата и специалитета. - Москва: Юрайт, - 2019. - 341 с.
12. Шейфер С.А. Следственные действия. Основания, процессуальный порядок и доказательственное значение. - Самара: Самарский университет. - 2004. - 192 с.

МЕСТО И РОЛЬ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВУЮ ЗАЩИТУ

Б.М.АСКЕРОВ

РЕЗЮМЕ

В статье исследованы некоторые проблемы использования возможностей оперативно-розыскной деятельности в реализации таких важнейших принципов уголовного процесса, как законность и право на обеспечение справедливой защиты.

Оперативные материалы, отвечающие требованиям оперативного и процессуального законодательства, могут быть использованы в качестве доказательств, что в свою очередь объективно служит реализации вышеназванных принципов.

По мнению автора, данная задача решается в первую очередь путем неукоснительного соблюдения требований оперативного-розыскного законодательства в ходе оперативно-розыскной деятельности, несоблюдение которых согласно ст.137 УПК Азербайджанской Республики делает невозможным их использование в уголовном процессе. В статье предложен ряд предложений по совершенствованию законодательства об оперативно-розыскной деятельности.

Ключевые слова: оперативно-розыскная деятельность, результаты оперативно-розыскной деятельности, оперативно-розыскное законодательство, уголовный процесс, принцип законности, право на обеспечение справедливой защиты

THE PLACE AND ROLE OF OPERATIONAL SEARCH ACTIVITIES IN ENSURING THE RIGHT TO FAIR DEFENSE

B.M.ASGAROV

SUMMARY

The article under consideration examines some problems of using the capabilities of operational investigative activities in the implementation of such important principles of the criminal process as legality and the right to provide fair defense.

Operational materials that meet the requirements of operational and procedural legislation can be used as evidence, which in turn objectively serves the implementation of the above principles.

According to the author, this problem is solved primarily through strict compliance with the requirements of operational investigative legislation in the course of operational investigative activities. Since failure to comply with these requirements, according to Article 137 of the Code of Criminal Procedure of the Azerbaijan Republic, makes it impossible to use them in criminal proceedings. The article also contains a number of proposals for improving the legislation on operational investigative activities.

Keywords: operational investigative activities, results of operational investigative activities, operational investigative legislation, criminal process, principle of legality, right to fair defense